

MAGNA HUNGARIA NYOMÁBAN – BASKÍROK ÉS MAGYAROK

Baskíria és a baskír nép szerepe
a magyarok korai történetében

TRACING MAGNA HUNGARIA – BASHKIRS AND HUNGARIANS

The role of Bashkiria and the Bashkir people
in the early history of the Hungarians

Szerkesztők

KLIMA LÁSZLÓ – TÜRK ATTILA

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Régészettudományi Intézet

Martin Opitz Kiadó

HUN-REN Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
Magyar Őstörténeti Kutatócsoport

BUDAPEST 2024

A kötet a PPKE-BTK-KUT-23-3 számú projekt,
a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
és a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont támogatásával készült.
A grafikai munkát a PPKE BTK Mester és Tanítvány Kiválósági Program 2023 támogatta.

PÁZMÁNY PÉTER
KATOLIKUS EGYETEM

HUN
REN

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT

PAPCSÁK
ÜGYVÉDI IRODA

A kötet megjelenését támogatta a Papcsák Ügyvédi Iroda.

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
A PPKE BTK Régészettudományi Intézetének kiadványai
Archaeological Studies of PPCU Institute of Archaeological Sciences
Volume 32

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok
Volume 10

© A szerzők

© Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Régészettudományi Intézet

© HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Magyar Őstörténeti Kutatócsoport

© Martin Opitz Kiadó

ISBN 978-615-6388-84-1

HU-ISSN 2786-1538 (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia)

HU-ISSN 2064-8162 (Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok)

DOI: [10.55722/Arpad.Kiad.2024.10](https://doi.org/10.55722/Arpad.Kiad.2024.10)

Minden jog fenntartva. Jelen könyvet, illetve annak részeit tilos reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni,
bármilyen formában vagy eszközzel – elektronikus úton vagy más módon – közölni a kiadó engedélye nélkül.

Felelős kiadó
Major Balázs

Grafikus: Óvári Péter

Borító: auri grafika
Tördelés és layout: Váczi Gábor

TARTALOM

TÖRTÉNELEM ÉS HISTORIOGRÁFIA

SUDÁR BALÁZS

- A baskír-kérdés a magyar őstörténet-kutatásban 7
The Bashkir question in the research of early Hungarian history 18

GYÓNI GÁBOR

- A baskír–magyar problematika az oroszországi historiográfia tükrében 19
Башкиро-мадьярская проблематика в зеркале российской историографии 30

POLGÁR SZABOLCS

- A Kárpát-medence és a Volgai Bulgária kereskedelmi és kulturális kapcsolatai
a honfoglalás után 31
Trade and cultural contacts between the Carpathian Basin and Volga Bulgaria
(10th–13th Centuries AD) 44

UHRIN DOROTTYA

- Magna Hungaria* a 13. századi koldulórendi követek szemében 45
Magna Hungaria from the perspective of mendicant envoys 54

NYELVÉSZET

AGYAGÁSI KLÁRA

- A baskír nyelv helye a török nyelvek között, és a baskír nyelv volgai bulgár kapcsolatai 55
Место башкирского языка среди тюркских языков, возможные контакты
башкирского языка с волжско-булгарским языком 70

NÉPRAJZ

DALLOS EDINA

- A baskír hiedelmek és Ibn Fadlān 73
The first detailed record of Bashkir beliefs – Ibn Fadlān 922 80

SOMFAI KARA DÁVID

- Baskurt (baskír) epikus hagyomány (*kuba-jur*) 81
Baskurt (Bashkir) epic tradition (*kuba-jur*) 97

SOMFAI KARA DÁVID – AGÓCS GERGELY

- Baskurt népzene és néptánc 153
Bashkir Folk Music and Folk Dances 180

JULIJA ABSZALIMAJOVA – ANASZTÁZIA VERESS – EDUARD HABIBULLIN – RAFIL ASZILGUZSIN –

SZIRÁKI ZSÓFIA – FEHÉR TIBOR – JÁVORSZKY BALÁZS – NÉMETH ENDRE

- A keleti magyarok nyomai a baskír hagyományban 181
Traces of the Eastern Hungarians in the Basques: Genetics and folklore 199

ARCHEOGENETIKA

NEPARÁCZKI ENDRE

- Az Árpád-ház és a honfoglaló magyarság archeogenetikai adatokkal kimutatott kapcsolata
a Volga–Káma vidék népeivel 201
- The archaeogenetic link between the Árpád dynasty and the Hungarian conquerors
to the population of the Volga–Kama region 205

NÉMETH ENDRE – PÁSZTORY ÁDÁM – FEHÉR TIBOR

- A magyarok eredete az N-B539 marker tükrében 207
- The origin of the Hungarians in the light of the N-B539 marker 228

RÉGÉSZET

TÜRK ATTILA – KIM IGOR KONSZTANTYINOVICS – VJAZOV LEONYID ALEKSZANDROVICS – ÓVÁRI PÉTER

- Baskírföld és a Dél-Ural régészetének aktuális helyzete a magyar őstörténet szemszögéből 229
- Recent results of research on the early medieval archaeology of Bashkortostan
and the Southern Urals. A comprehensive overview from the perspective of early
Hungarian history 252

A BASKÍR HIEDELMEK ÉS IBN FADLÁN

DALLOS EDINA*

Absztrakt: Ibn Fadlán, az Abbászida kalifa volgai bolgárokhoz küldött delegációjának tagjaként úti beszámolót készített, melyben több török nyelvű népről találhatunk feljegyzéseket. Ezek egy része saját megfigyeléseket, más része hallomásból szerzett információkat rögzít. A cikkben a baskírokra vonatkozó feljegyzést igyekszem több szempontból megvizsgálni – részint a fadláni szöveg más népekre vonatkozó értesüléseinek kontextusában, részint a korabeli kipcak törökökre vonatkozó hiedelemleírásokkal összevetve, részint a későbbi baskír folklórra vonatkozó ismereteink tükrében.

Kulcsszavak: baskír folklór, Ibn Fadlán, kipcak török hiedelmek, korai vallási formák

BEVEZETÉS

Al-Muqtadir abbászida kalifa (908–932) a volgai bolgárok uralkodójának, Almīšnak a kérésére 921-ben küldöttséget indított a bolgárok földjére. A küldöttség egyik tagja Ibn Fadlán volt, aki a majd egy éves utazásról részletes úti beszámolót készített. Ennek a tudósításnak két fontos baskír vonatkozása is van, az egyik az, hogy Ibn Fadlán röviden írt a baskírokról, a másik pedig az, hogy a művet, amit addig csak más művekbe ágyazott formájában ismert a kutatás,¹ egy baskír tudós, Ahmed Zeki Validi Togan fedezte fel és adta ki elsőként.²

A baskírokra vonatkozó rövid részlet számos problémát vet fel, többek között azért, mert az semmilyen későbbi baskír hiedelemleírással nem egyezik, sőt semmilyen hasonlóságot azokkal nem mutat. Igaz, ezek a leírások több évszázaddal későbbiek, de ez nem feltétlenül magyarázza meg különbözőségük mértékét. Így az egyik alapvető kérdés az lehet Fadlán művével kapcsolatban, hogy hiteles leírásnak tekintjük-e.

IBN FADLÁN ÉS BESZÁMOLÓJA

Elsőként azonban Ibn Fadlánról és művéről kell szólnom – egészen röviden és csak néhány, témám szempontjából fontosabb tényre fókuszálva, hiszen a mű bőven kommentálva, magyarul is olvasható.³ Ibn Fadlán személyéről vajmi keveset tudunk, az sem teljesen biztos, hogy a küldöttségben milyen státuszban

* ELTE BTK, Török Filológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum körút 4/D. E-mail: dallosedina@hotmail.hu

¹ A tizenharmadik század eleji Yaquṭ Al-Hamawī földrajzi összefoglalójában, a *Muḡam al-Buldanban* (YAQUT 1955) szerepeltek részletek, csakúgy, mint a Yaquṭ munkáját is felhasználó, 16. századi Amīn Rāzī perzsa tudós *Haft eqlīm* című írásában (ROSS 1918–1972). Simon rövid összefoglalása Ibn Fadlán szövegének megjelenéséről a későbbi muszlim földrajzi irodalomban, illetve ennek problémáiról: SIMON 2007, 112–114.

² TOGAN 1939. A művet később többen kiadták, számos fordítása jelent meg, néhány fontosabb: KOVALEVSZKIJ 1956, CANARD 1958, DAHHĀN 1959, SIMON 2007, MONTGOMERY 2017.

³ SIMON 2007. A kötet végén Simon Róbert a szerzőről és a Beszámolóról is részletes, az addigi szakirodalmat is feldolgozó tanulmányt közöl.

vett részt, emellett az is kérdés, hogy művét kinek írta, a kancellária számára vagy inkább tágabban a kalifai udvar közönségének.⁴ Kéziratának biztosan több (szintén kéziratos) másolata volt – ugyanakkor a Togan által Meshedben (Irán) megtalált kézirat nem teljes, a visszaút leírása hiányzik belőle (ennek létéről más forrásokból viszont tudunk). Vita folyik arról is, hogy a delegáció valódi célja mi lehetett, bár Ibn Fadlán leírja, hogy az iszlám hitre tért bolgár fejedelem, Almīš kérésére a hit elmélyítésének céljából indultak útnak. Felmerült, hogy politikai és gazdasági okok állhattak inkább a háttérben.⁵

A művet a kutatás általában a muszlim történeti és földrajzi irodalom részeként tárgyalja, ugyanakkor sokban eltér ezektől a művektől – mind műfajában, mind az általa érintett vagy fontosnak ítélt témákban, mind tárgyalásmódjában. Sokan hangsúlyozzák, hogy bár a csodás elemek Ibn Fadlán írásából sem hiányoznak, ezek említésénél a szerző nem csak, hogy nem színezte ki a hallottakat, de kifejezetten igyekezett távolságtartóan fogalmazni („mondják”, „beszéli, hogy”).⁶ Mivel több nép leírása is szerepel a munkában, kirajzolódik, hogy a lejegyző mely témák iránt érdeklődött inkább, s melyek iránt kevésbé. A szemtanúként és nem hallomásból megismert népek esetén a hiedelmek (azon belül is különösen a temetéshez kötődő hiedelmek) és az életmód leírására nagy hangsúlyt fektetett, emellett rendszerint megtudjuk, hogy az adott nép férfiai borotváltak-e (illetve, hogy szakállukat kitépik-e), milyen tisztálkodási (ezekről rendre elítélően nyilatkozik) és milyen szexuális szokásaik vannak. Nem érdeklődött ugyanakkor a társadalmi viszonyok, a hadászat vagy a nyelvek iránt.

Emellett van még néhány olyan szöveghely, ahonnan, ha maga Ibn Fadlán nem is hiedelmeket akart lejegyezni, megtudhatunk néhány további részletet. Ilyen például az oguzokkal kapcsolatban lejegyzett, vízzel kapcsolatos hiedelem. Ibn Fadlán arról ír, hogy még a rituális mosdást sem lehet a jelenlétükben elvégezni, csak éjjel, titokban, mivel ha ilyet látnak, megdühödnek: „*Ez az ember el akar minket varázsolni, mivel rámered a vízre*”.⁷ Togan – illetve őt és példáit idézve Simon is – úgy véli, hogy ez a részlet a török nyelvű népeknél több helyen feljegyzett tisztálkodási és mosási tilalmak közé illeszthető be.⁸ Valójában a Togan által felhozott (egyébként egytől-egyig mongol) példák alapvetően egy másik hiedelemhez, az eső-, illetve időjárás-varázsláshoz tartoznak. Ilyenre egyébként Ibn Fadlán szövegében is van példa – a hirtelen jött hideget a helyiek az idegenből jött delegációhoz (Ibn Fadlán követségéhez) kötik és bármit megadnának, hogy ezt a küldöttség tagjai megszüntessék.⁹ A „vízre meredés” hiedelme ezzel szemben – úgy vélem – sokkal inkább a rontás egy fajtája lehetett a korabeli hitvilágban.¹⁰

A BASKÍROK IBN FADLÁNNÁL

Rátérve most már a baskírokra vonatkozó részletre, elsőként meg kell jegyezni, hogy a turkológiai szakirodalom a mai török nyelvű népek kialakulását a mongol kor utánra helyezi, mivel a mongol hódítások alapvetően rendezték át az addig sem elsősorban etnikai alapú, kisebb-nagyobb, illetve lazábban vagy szorosabban összekapcsolódó csoportoknak részint a földrajzi helyzetét, másrészt egymáshoz való viszonyát. Bár ez az alapelv nyilván a baskírokra is igaz, a kutatás egy része valahogyan, ha kimondatlanul is, hajlamos itt a 10. századi és a mai baskírok között egyenes ágú leszármazást feltételezni.

⁴ A vitáról röviden: HRAUNDAL 2013, 97.

⁵ Rövid összefoglalása: SIMON 2007, 117–118.

⁶ Erről pl. HRAUNDAL 2013, 97; SIMON 2007, 119.

⁷ SIMON 2007, 31.

⁸ TOGAN 1939, 131–132; SIMON 2007, 31–32.

⁹ A részletet ld. SIMON 2007, 26–27.

¹⁰ Ennek törökségi háttere még vizsgálatot igényel, ugyanakkor a vízfelületre, tükörbe, kristályra „meredés”-nek a kapcsolata a varázslással és jóslással az ókortól jól adatolható, vö. pl. TUCZAY 2018 (további bő szakirodalommal).

A Beszámolóban a következő olvasható a baskírokról:

„[...] és egy türk nép földjére vetődtünk, akiket baskíroknak neveznek. Mi a legnagyobb óvatossággal őrizkedtünk tőlük, mivel ők a leggonoszabb és legpiszkosabb türkök, s a leginkább hajlamosak az ölésre. Ha valaki közülük találkozik egy másikkal, akkor levágja annak fejét, azt magához veszi, (a testét) pedig otthagyja. Leborotválják szakállukat és megeszik a tetűt. (Látni lehetett) ahogy valamelyikük kutakodik a tunikája varrataiban, majd elropogtatja a tetűt. Volt velünk közülük valaki, aki áttért az iszlámra és bennünket szolgált. (Egy nap) láttam őt, hogy talált egy tetűt a ruhájában és miután összeroppantotta a körmével, behabzsolta azt. Miután meglátott, azt mondta „pompás volt”.

Mindegyikük kifarag magának egy phalloszméretű botocskát és magára aggatja azt. Ha útnak indul vagy egy ellenséggel találkozik, akkor megcsókolja azt, leborul előtte és így fohászkodik: »Ó Uram,, tedd meg nekem ezt és ezt!« Én így szóltam a tolmácshoz: »Kérdezd meg valamelyiküket, mivel támasztják alá ezt és miért tekinti ezt a tárgyat az Urának?« Az így felelt: »Azért, mert én is valami hasonlóból jöttem elő, és nem tudok elképzelni magamnak más Teremtőt.«

Van, aki úgy képzeli, hogy tizenkét Uruk van: egy a télnek, egy a nyárnak, egy az esőnek, egy a szélnek, egy a fáknak, egy az embereknek, egy a lovaknak, egy a víznek, egy az éjszakának, egy a nappalnak, egy a halálnak és egy a földnek. Az égben található Úr a legnagyobb, ám ő (közös) megegyezésben van a többiekkel, és mindegyikük helyesli azt, amit a társa tesz. Mennyire fölötte áll Allah annak, amit a vétkesek mondanak!

Láttunk közöttük egy csoportot, amely a kígyókat imádta, egy másik a halakat, s megint egy másik a darvakat. Ez utóbbi csoport tagjai tudatták velem, hogy egy alkalommal háborúztak valamelyik ellenségük ellen, akik megfutamították őket. Ekkor a darvak harsány kiáltásokat hallattak mögöttük, mire (az ellenségen) félelem vett erőt, s megfutamodtak. Emiatt imádják a darvakat, és azt mondják: »Ők a mi Urunk, mivel ők megfutamították az ellenségeinket« s ezért imádják őket.”¹¹

A rövid részlethez néhány megjegyzést szeretnék fűzni olyan problémákkal kapcsolatban, amelyek vagy nem jelentek meg az eddigi irodalomban, vagy ha megjelentek, az ott megfogalmazott véleményekkel nem feltétlenül értek egyet. Elsőként a baskír megnevezésről, mely a forrásban *bšgrd* formában szerepel, ami megfelel a muszlim forrásokban használt megnevezésnek (szerepel még például az oguzok gúz és a besenyők bandzsák neve). Ugyanakkor érdekes, hogy a bolgárokat, akikhez a delegáció úti célja vezetett, akik uralkodójának meghívására utazott az egész delegáció, s ahol hosszabb időt is eltöltöttek, Ibn Fadlán szaklaboknak nevezi, ami a muszlim történeti és földrajzi irodalomban általában a szlávok megnevezése volt. Van, aki úgy magyarázza ezt, hogy Ibn Fadlán számára a szaklab egyszerűen északon élő népet jelentett.¹² Ez az érvelés kevésbé meggyőző, hiszen az összes többi nép esetében is így járhatott volna el a szerző, ugyanakkor az általa legjobban megismert, önálló és (egyfajta) államisággal is bíró volgai bolgárok esetében ez mindenképpen meglepő.

A gonosz, egymást is irtó baskírok képe abban a formában, ahogyan Ibn Fadlán leírja, biztosan túlzó és nem is reális, főként az a félmondata, amely szerint a baskírok találkozásukkor (ok nélkül) levágják egymás fejét. A „legpiszkosabb” jelző nem csak a baskírokra vonatkozóan szerepel, hanem a ruszokkal (vikingek) kapcsolatban is: míg a baskírok Ibn Fadlán szerint a türkök között a legpiszkosabbak, addig a ruszok „az Isten legpiszkosabb teremtményei”.¹³

A szakáll leborotválása nem csak a baskírokkal kapcsolatban szerepel, egy korábbi helyen, mely az oguzokkal foglalkozik, Ibn Fadlán a törökségre általánosan jellemzőnek mondja a szakáll kitépkedését.¹⁴ Itt érdemes talán megnéznünk, hogy a bolgárokig vezető úton látott török népekről mennyit és milyen témákban ír Ibn Fadlán.

¹¹ Simon Róbert fordítása (SIMON 2007, 43–45).

¹² KLIMA 2003, 348; a szaklab tágabb jelentéséről (kelet-európai erdőlakók) még pl. B. SZABÓ–SUDÁR 2022, 132.

¹³ SIMON 2007, 86.

¹⁴ SIMON 2007, 37.

Az út közben érintett török népekkel kapcsolatos témák

	<i>oguzok</i>	<i>baskírok</i>	<i>besenyők</i>	<i>egy török nép</i>
borotválkozás	+	+	+	
tisztálkodás (hiánya)	+	+		
szexualitás	+			
életmód/lakhely	+			
hiedelmek				
1. varázslás	+			
- időjárás~	+			
- rontás	+	+		+
2. felsőbb lények, hiedelemalakok		+		
viszony az iszlámhoz ¹⁵	+	+		
egyéb				
1) házasság	+			
menyasszonyváltás	+			
házasságtörés	+			
2) temetkezés	+			
3) tiszteletnyilvánítás	+	+		

A táblázatban nem a fadláni sorrendet vettem alapul, hanem a leírás mennyiségét. Látható, hogy a szerző leghosszabban az oguzokról ír – ez megközelíti a bolgárok leírását, ahol egyébként nagyon sok adat valójában nem is a bolgárokról szól, hanem a környezeti viszonyokra (például az északi fény) és a csodás lényekre (egy óriás; egy élő halból táplálkozó északi nép). Ezek a részletek más muszlim szerzőknél is megtalálhatók, és egy részük talán inkább a már korábban iszlamisztált népek néphitét jellemzi, mint a bolgárokét. Ilyen például az, amikor az északi fény leírásánál a bolgár fejedelem Ibn Fadlán szerint úgy nyilatkozik, hogy ősei azt gondolták, hogy a hívő és hitetlen dzsinnek harcolnak egymással. Ez Almiš szájából furesán hangzik, a képzet sokkal inkább tűnik muszlim gyökerűnek, mint „pogány” hiedelemnek, viszont Almiš ősei biztosan nem voltak muszlimok.¹⁶

Az itt látható négyféle nép közül az utolsó kettő, a besenyők és a közelebről meg nem nevezett török nép esetében csak egy-egy jellegzetességről értesülünk, ugyanakkor az összevetésből látható, hogy a baskírokra vonatkozó részletben milyen domináns a hiedelmekre vonatkozó híradás, és milyen kevés más téma szerepel.

Ami a fallosznagyságú botot illeti, ezzel egy cikkben már részletesebben foglalkoztam,¹⁷ itt annyit említenék csak meg, hogy egyetlen török nyelvű népnél sem mutatható ki semmiféle fallikus kultusz, amire egyébként a szöveg sem utal egyértelműen, hiszen Ibn Fadlán a faragott bot méretét adja csak meg így. Az „én is valami hasonlóból jöttem elő” pedig egészen biztosan félreértés vagy rossz fordítás eredménye. Togan úgy véli, hogy az „ebből jöttem elő” mögött egy sámánisztikus kis öskép (Ahnenbild)

¹⁵ Az ebben a sorban megjelenő + jel nem értékítéletet vagy elfogadást jelent, hanem pusztán azt, hogy a téma az adott néppel kapcsolatban megjelenik-e.

¹⁶ Montgomery megjegyzi, hogy a szövegből nem világos, hogy a dzsinneknek ez az iszlamisztált „hívő-hitetlen” szembeállítás a bolgár uralkodóhoz, a tolmácshoz vagy a szerzőhöz, Ibn Fadlánhoz köthető-e (MONTGOMERY 2006, 72–73).

¹⁷ DALLOS 2022b.

megfogalmazása állhatott, és ezt Ibn Fadlán egyik (ritka) félreértéseként tárgyalja.¹⁸ A sámánisztikus jelző ugyanakkor eléggé homályossá teszi Togan elképzelését – az alapvetően mediátori szerepű sámánnak sem a születéshez, sem a leszármazáshoz valójában nem volt köze.¹⁹

A 12 Úr²⁰ felsorolásához Togan azt a megjegyzést fűzi, hogy ezek a baskírok 12 törzséhez tartoztak,²¹ itt azonban érdemes megjegyezni, hogy a 12 törzsre vonatkozó feljegyzések későbbiek. Simon úgy véli, hogy sámánisztikus hiedelmek állnak a háttérben, amit nehéz volna alátámasztani – annál is inkább, mert a korabeli és helyben jellemző sámánizmusra vonatkozóan semmiféle adatunk nincs. Az Ibn Fadlán által leírt 12 Úr között három páros található: tél-nyár, eső-szél, éjszaka-nappal (illetve talán ide tartozik, de a felsorolásban nem egymás mellett áll a föld és a víz); egy feltehetően hármas megfelelés: fák-emberek-lovak; valamint az önmagában álló halál. Tizenharmadikként szerepel az égben található Úr, amelyik közülük a legnagyobb – ez feltételeesen talán a tengrizmushoz²² köthető. A páros entitások között kettő is az időt, annak adott kifejezésben teljességét fejezi ki – éjszaka és nappal, mely a teljes napot, illetve a nyár és tél, mely tulajdonképpen a teljes évet fejezi ki – utóbbi esetében a nomád szállásváltás, a nyári és téli szállás ideje jelenik meg. Ugyancsak tipikusan nomád háttérűnek tűnik a hármas felosztásban a fa és az ember mellett szereplő ló, valamint, ha nem téves a föld és víz egymás mellé helyezése, akkor ezek együttese, mint a földrajzilag vagy politikailag egybetartozó terület szimbóluma. A 12 (+1) Úr azonban nem alkot teljesen világos rendszert, ez külön megkérdőjelezi Togan véleményét a 12 törzshöz kapcsolódó tizenkétféle jelvény vagy akár kultusz kérdésében. Azt is érdemes megjegyezni, hogy a néhány konkrét vagy tárgyi entitás mellett mennyire a fogalmiak vannak túlsúlyban.

A baskírokra vonatkozó rész lezárásaként a faragott bot, majd a 12+1 Úr után újabb kultikus tiszteletéről értesülünk, mely szerint más-más csoportok más-más állatot imádnak (Ibn Fadlán a kígyókat, halakat és darvakat sorolja fel). Togan ezeket a Dzsingisz námékból²³ ismert törzsi jelvényekhez köti, ami annál is inkább jogosnak tűnik, mert a darvak kapcsán is harcban elért győzelemről számolnak be a darvakat imádók (a Dzsingisz námékban is harci jelvényekről²⁴ van valójában szó). Persze ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy a másik két állat kapcsán (főként a halak esetében) ilyen vagy hasonló mitikus harci segítséget nem feltételezhetünk. Togan idekapcsol még két kirgizekről szóló leírást is. Ez módszertanilag nem feltétlenül elvetendő, hiszen a korabeli, más kipcak nyelvű csoportok hiedelmei között sokkal több hasonlóság lehetett, mint ugyanezek esetében a mongol kort követően – főként a nem egy időben zajló iszlamizáció miatt. Az egyik leírás al-Maqdisī (Kb. 945/946–991), középkori arab földrajztudósé: „*bálványokat imádnak, de közülük néhányan a napot, mások az eget imádják*”²⁵ és Gardīzī

¹⁸ TOGAN 1939, 149.

¹⁹ Togan itt talán nem is konkrétan a sámánizmusra gondolt, ezt a szót inkább valamilyen ’ösi, kevésbé megfogható vagy kevésbé ismert, hiedelmekkel átszőtt korai képzet’ értelemben használta (ilyen, kissé pontatlan megoldással sokszor lehet találkozni a nem kifejezetten vallásantológiai témájú tanulmányokban).

²⁰ Togan ’Isten’-nek (Gott) fordítja, az arab *rabb* szót, mely valójában ’úr’ jelentésű. Ez ugyan használható az Isten szinonimájaként is, ugyanakkor Ibn Fadlán talán nem szívesen használta volna az *ilāh* ’isten’ szót.

²¹ TOGAN 1923, 154.

²² A tengrizmus egyfajta Égistentisztelet, melynek első írott emléke az ótörök rovásírásos feliratokban található (vö. pl. ROUX 1956), a terminus ugyanakkor számos, eddig meg nem oldott problémával terhelt (vö. DALLOS 2022a).

²³ Dzsingiszről több száz évvel halála után is keletkeztek és hagyományozódtak különböző mitikus és mondai elbeszélések a dzsingiszida utódállamokban, majd azok felbomlása után is. Egy 17. századi változat magyarul is olvasható: IVANICS 2017, 206–263.

²⁴ A szövegekben a dzsingiszi állam létrejöttékor Dzsingisz a bégeket összehívta, azoknak szállásterületet jelölt ki és népet adott, valamint: „*a bégek mindegyikének egyenként tamgát, madarat, fát és jelszót adva nép-egységeket hozott létre*” (IVANICS 2017, 230).

²⁵ HUART 1907, 22 (TOGAN 1939, 154-ből idézem).

(meghalt 1061-ben; perzsa történetíró és földrajztudós): „*egyesek a tehenet, egyesek a szelet, mások a teknősbékát, mások a szarkát, mások a sólymokat és mások a gyönyörű fákat imádják*”.²⁶ A kétféle, Togan által megtalált párhuzam azonban nem lehet együtt érvényes, hiszen a törzseknek lehetett állat és fa jelvénye, de ezek közé nem illeszthető be például a szél. Itt tehát keverednek valódi hiedelmek, nemzeti és törzsi szintű kultuszok, valamint etnikusan egyáltalán nem feltétlenül homogén politikai-harcászati jelvények.

Hasonló leírásokat más kipcak csoportokkal kapcsolatban is találunk, ilyen például Robert de Clarinak a negyedik kereszties hadjárat 1204-ből származó leírásában a kunokra vonatkozó része: „*nem imádnak semmit, csak azt az állatot, amivel reggel először összetalálkoznak, és az a személy, aki szembe kerül vele, imádják, bármilyen állat legyen is*”.²⁷ Golden hivatkozta még Boncompagnus *Rethorica Novissimájából* azt a Ruténföldön és Poroszországban élő kunokkal kapcsolatos megjegyzést, mely szerint „*[...] erősen hisznek abban, hogy annyi isten van, amennyi teremtmény, s ennek következtében még a vadállatok és csúszó-mászókat is térden állva imádják, amelyekkel reggel véletlenül találkoznak*”.²⁸ A csúszó-mászók imádásáról már a 8-9. századi avarokkal kapcsolatban olvashatunk Euagriusnál, ahol fogságba esett avarok Szent Pankrátiosznak így nyilatkoztak: „*Mi avar népség vagyunk, mindenféle csúszómászók és négy lábúak hasonmásait tiszteljük istenekként. Mindezekkel együtt a tűznek, a víznek és kardjainknak mutatunk be áldozatot*”.²⁹

De visszatérve Ibn Fadlán hiedelmekre vonatkozó leírására, láthatjuk, hogy az háromféle, egymást nem feltétlenül kizáró, ugyanakkor egymásnak nehezen megfeleltethető „rendszer” sorakoztat fel, egyéni egy kifaragott botot, a csoportosan tisztelt 12+1 féle Urat és emellett még különféle állatok kultikus tisztelését. Ennek hátterében többféle ok lehet. Az egyik kézenfekvő magyarázat, mely minden hasonló leírásra igaz, hogy azok a lejegyzők, akikről értesüléseink származnak, nem feltétlenül értették meg az adott kultúra jellemzőit. Rövid jelenlétük idején szerzett tapasztalatuk és benyomásaik, más esetekben pedig csak hallomás után szerzett értesüléseik apró, inkább mozaikszerű, mint koherens képet nyújtanak az adott népekről vagy csoportokról. Mindamelllett, hogy a forrásokban megjelenő képet mindenképpen töredékesnek és csak bizonyos mértékben hitelesnek lehet elfogadnunk, még egy szempontot mindenképpen bevezetnénk.

A korabeli nomád világképben valószínűleg kifejezetten jellemző volt a többféle szintű és típusú kötődés – mely családi, nemzeti, törzsi és esetleg törzsszövetségen belüli szinteken valósult meg, illetve a vérségi, politikai és kulturális identitások egyféle hálóját jelenthette. Ezek súlya nyilván az egyes egyén esetében más volt, mint a különféle szintű (vérségi és nem vérségi alapú) csoportokon belüliek. Ezek nem feltétlenül álltak egymással összhangban, ugyanakkor ellentmondásaik nem okoztak feszültséget. Hosszabb ideig ugyanakkor úgy tudtak egymás mellett megmaradni, illetve a nagyobb csoportok (pl. törzsszövetségek, birodalmak) létrejöttékor akkor tudtak kohéziós erőként működni, ha ezek között erősebb reláció alakult ki – például egy-egy birodalom vagy törzsszövetség esetén a vezető réteg az identitásjegyeit vagy annak egy részletét a közösség egészére kiterjesztette.

²⁶ BARTHOLD 1928, 87 (perzsa szöveg); 111 (oroszfordítása).

²⁷ CLARI 1974, 64.

²⁸ GAUDENZI 1892: II, 253; én GOLDEN 1998, 205-ből idézem.

²⁹ Magyar fordítás: SZÁDECZKY-KARDOSS 1992, 74–75. Szádeczky-Kardoss szerint ugyanakkor ezek valószínűleg nem avarok, inkább szlávok, bár a kardkultusz mutathatja a szlávokat korábban megszervező nomád avar elődökre (SZÁDECZKY-KARDOSS 1992, 75).

ÖSSZEFOGLALÁS

Ibn Fadlānnak a baskírokra vonatkozó feljegyzéseit, bár bizonyára vannak benne félreértések (mint például a botocska, mint amihez hasonlóból jött elő az ember), nagyrészt hitelesnek fogadhatjuk el. Véleményünket nem elsősorban későbbi baskír adatokra alapozhatjuk, inkább a közel egykorú, más forrásokban megjelenő, alapvetően a különféle kipcsek csoportokra jellemző hiedelemleírásokra.

IRODALOM

- BARTHOLD 1894: Бартольд, В. В.: *Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью*. Санкт-Петербург 1893–1894.
- B. SZABÓ–SUDÁR 2022: B. Szabó J. – Sudár B.: Hol lehetett a rejtélyes „vlnđr-i” csata? *Századok* 156:1 (2022) 117–137.
- CANARD 1958: Canard, M.: *Ibn Fadlān, Voyage chez les Bulgares de la Volga*. Trad. de l’arabe et présenté par marius Canard. Paris 1958.
- DAHĦĦĦĦ 1959: ad-Dahhān, Sa. (ed.): *Risālat Ibn-Fadlān: fī waṣf ar-riĦĦla ilā bilād at-Turk wa-’l-Ħazar wa-’r-Rūs wa-’ṣ-Ṣaqāliba sanat 309 h - 921 m*. Dimashq 1959.
- DALLOS 2022a: Dallos E.: Tengrizmus vagy sámánizmus? Az orhoni feliratok hitvilági elemei. In: *Dentumoger II. Tanulmányok a korai magyar történelemről*. (szerk.) Sudár B. Budapest 2022.
- DALLOS 2022b: Dallos E.: Fakultusz és a fallosznyi bot. In: *Mítosz és történelem II. Tanulmányok Hoppál Mihály 80. születésnapjára*. Második kötet. (szerk.): Hoppál B. – Szabados Gy. Budapest 2022, 615–626.
- GAUDENZI 1892: Gaudenzi, A. (ed.): *Boncompagni Rhetorica Novissima*. Bibliotheca Iuridica Medii Aevi 2. Bologna 1892.
- GOLDEN 1998: Golden, P.: Religion Among the Qipchaqs of Medieval Eurasia. *Central Asiatic Journal* 42:2, 180–237.
- HRAUNDAL 2013: Hraundal, Th. J.: *The Rus in Arabic Sources. Cultural Contacts and Identity*. Kézirat. PhD disszertáció, Centre for Medieval Studies, University of Bergen 2013.
- HUART 1907: Huart, C. (ed.): *al-Maqdisi, Mutahhar ibn Tahir (fl. ca. A.D. 966): Bad’ Kitab al-Ba’ wa’l-Ta’rikh*. Edited and translated by Clement Huart. Paris 1907.
- IVANICS 2017: Ivanics M.: *Hatalomgyakorlás a steppén. A Dzsingisz-náme nomád világa*. Budapest 2018.
- KLIMA 2008: Klima L.: Orrszarvúk, bálnák és finnugorok – Ibn Fadlān különös történetei. In: *Ünnepi írások Bereczki Gábor tiszteletére*. Urálistikai Tanulmányok 19. Budapest 2008, 450–464.
- KOVALEVSZKIJ 1956: Ковалевский, А. П.: *Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг.* Статьи, переводы и комментарии. Харьков 1956.
- MONTGOMERY 2006: Montgomery, James E.: Spectral Armies, Snakes, and a Giant from Gog and Magog: Ibn Fadlan as Eyewitness Among the Volga Bulghars, *The Medieval History Journal* 9:1 (2006) 63–87.
- MONTGOMERY 2017: Montgomery, J. E. (transl.): *Mission to the Volga by AĦmad ibn Fađlān*. Foreword by Tim Severin. Translated by James E. Montgomery. New York 2017.
- ROSS 1918–1972: Ross, E. D. (et al. reds.): *Rāzī, Haft eqlīm*. I–V. Calcutta 1918–1972.
- ROUX 1956: Roux, J.-P.: Tängri. Essai sur le ciel=dieu des peuples altaïques. *Revue de l’Histoire des religions*. 149 (1956) No. 1–2: 49–82; 150 (1956) No. 1–2: 197–230.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1992: Szádeczky-Kardoss Samu: *Az avar történelem forrásai* I. Magyar Őstörténeti Könyvtár 5. Szeged 1992.

TOGAN 1939: Togan, A. Z. V.: *Ibn Fadlān's Reisebericht*. Leipzig 1939.

TUZCAY 2018: Tuczay, Ch. A.: Tükörjólás: az ókori hidromanciától a kristályba nézésig. In: *Áldozat, divináció, istenítélet. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. Szerk.: Pócs É. Tanulmányok a transzcendensről 9. Budapest 2018, 278–293.

YAQUT 1955: Yaqut al-H.: *Muğam al-buldān*. 5. Beirut 1955.

THE FIRST DETAILED RECORD OF BASHKIR BELIEFS – IBN FADLĀN 922

In the 10th century, Ibn Fadlan travelled through Bashkir territory as part of a delegation. In his account of his journey he gives several details relating to the beliefs of the time. The article examines these details and concludes that, apart from a few minor misunderstandings, Fadlan's work is probably a credible picture of contemporary Bashkir beliefs. These beliefs are comparable, and in several respects similar, to descriptions of beliefs of the near contemporaneous Kipchak Turkic-speaking groups.